

АРХЕОЛОГІЯ

УДК (UDC) 904.4(477.5)

DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2023.63.1>

БІЛИНСЬКИЙ О. О. *

**ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОСЕЙМ'Я:
ПАНОРАМА РОБІТ ТА ПОГЛЯДІВ**

Анотація. У статті розглядається історія теоретичних побудов дослідників щодо історії та культурних процесів, які мали місце в скіфський час на території басейну р. Сейм. Історія дослідження поділена на кілька періодів, для кожного з яких наводяться думки провідних авторів, розглядається їх аргументація та контекст у якому дослідники готували свої роботи, будували припущення та вписували їх у загальний контекст досліджень цього періоду.

До їх числа належать:

– період досліджень І. І. Ляпушкіна, який розглядав басейн Сейму, як частину виділеної ним зольничної культури;

– дослідження А. Є. Аліхової, яка описала низку пам'яток юхнівської культури в регіоні, після чого за Курським Посейм'ям у літературі закріпилося уявлення, як про територію поширення останньої;

– роботи А. І. Пузікової, яка дослідила у тому ж регіоні пам'ятки типові для всього Лівобережного Лісостепу скіфського часу, чим спонукала до виділення окремого сейминського локального варіанту на Лівобережжі;

– розвиток та критика ідей А. І. Пузікової дослідниками 1980-х – 2000-х років;

– сучасні дослідження цієї теми та теоретичні конструкції, які домінують зараз.

Основна увага приділяється хронології пам'яток, опису дослідниками їх характерних особливостей, ідеї поділу пам'яток Лівобережжя на локальні варіанти, виділенню окремого сейминського варіанту, історії населення регіону та культурним процесам, які мали місце тут впродовж скіфського часу.

Ключові слова: історіографія, Посейм'я, скіфський час, доісторія, лісостеп, поселення

Історія польових досліджень на пам'ятках Посейм'я почалася 200 років тому з описів пам'яток Іваном Башиловим та першими розкопками проведеними Олексієм Дмитрюковим [39, с. 12]. За того часу було виявлено безліч пам'яток різних епох, серед яких одне з чільних місць займають поселення та городища доби раннього заліза. За цей час вони неодноразово виникали в працях фахівців, що вивчали цей період і фігурували там під різними назвами та мали різну атрибуцію. Нарис, який включає опис ідей вчених стосовно інтерпретації культурних процесів, пропонується далі.

* Білинський Олег Олегович - кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології Національного університету "Кієво-Могилянська академія".

Між “культурою зольників” та “зольничною культурою”. Фахове вивчення саме скіфських пам’яток у Посейм’ї почалося майже століття тому. Перша ідентифікація пам’яток з матеріалами скіфського часу відбулася тут ще в 20 – 30-х роках ХХ ст. В своїй роботі 1927 р. Л. Н. Соловйов пов’язав деякі пам’ятки Посейм’я із “зольничною культурою” [44, с. 19]. Описуючи кераміку з поселення біля с. Манухівка, Я. М. Морачевський вказував, що вона “сколото-савроматська” [54], Д. В. Шарапов об’єднав в одну групу кілька городищ правого берега Сейму з керамікою “скіфських зольників” [42]. Але серйозне вивчення почалося лише в післявоєнний період і пов’язане з ім’ям учня І. І. Ляпушкіна.

В ході своїх робіт в 40-х роках у басейні Ворскли І. І. Ляпушкін дійшов висновку про зникнення тут так званої „зольничної культури“ в кінці I тис. до н. е. Сліди цієї зниклої культури, на його думку, стали “виявлятися значно північніше, в смузі Воронеж – Курськ – Путивль” [45, с. 388]. Проведені в 1947 р. польові дослідження в басейні Сейму, на думку вченого, підтвердили його висновки.

Під час роботи в Поворсклі І. І. Ляпушкін помітив певну неоднорідність кераміки з комплексів VII – III ст. до н. е. Першою групою був чорнолощений посуд, інколи з врізним орнаментом, інкрустований білою пастою та з характерним наліпним валиком нижче краю вінчика. Друга група була представлена більш грубою керамікою, з наскрізними проколами під вінчиком. Вчений вважав, що друга група кераміки склалася на основі першої, як можна зрозуміти з його роботи, десь у IV ст. до н. е. і побутувала до II ст. до н. е. У своїй термінології для пам’яток всього скіфського часу він використовував назву „зольнична культура“ (без лапок), яку, начебто, запозичив у В. О. Городцова [47, с. 67]. В ході вивчення слов’яно-руської доби на півночі Лісостепу він відзначив, що “напав на слід зниклої з Поворскля культури”. Кераміка, виявлена в нижніх шарах багатьох пам’яток, видавалася схожою на “пізньозольничну” басейну Ворскли, при цьому була помічена відсутність у матеріалах ранньозольничної кераміки [47, с. 67].

У своїй статті спеціально присвяченій пам’яткам Сейму, дослідник дав розгорнуту характеристику городищ регіону. За матеріалами розвідки 1947 р. І. І. Ляпушкіну у Посейм’ї було відомо 15 городищ із “зольничним” шаром. Крім цього, згадувалося поселення біля с. Литвиновичі, де відповідна кераміка була виявлена Д. Т. Березовцем, та городище біля с. Волинцеве. Західна та східна межа ареалу пам’яток цього типу проходила по Шабалинівському (у гирлі Сейму) та Ратському (дещо східніше Курська) городищах відповідно. При цьому північна межа була для дослідника розмитою, на його думку, населення могло високо підійматися правими притоками Сейму і доходити навіть до верхів’їв Оки. Стратиграфічні спостереження, які були зроблені вченим, показують, що більшість городищ із матеріалами “зольничної культури” мають також нашарування роменської культури. При цьому поєднання із “деснянськими” (юхнівськими) шарами І. І. Ляпушкін помітив лише на Шабалинівському городищі у гирлі Сейму [46, с. 46]. Аналізуючи матеріальний комплекс Посейм’я, дослідник відзначав його належність до “пізньозольничної культури”, але при цьому вказував на окремі особливості: малий відсоток посуду із заціпами, натомість багато посудин із насічками по краю вінця; мізерну кількість мисок; велику кількість неорнаментованого посуду. Така особливість місцевих матеріалів при зіставленні із керамікою „південних регіонів“ дала досліднику підстави

говорити, що подібних рис у „зольничній культурі“ VII – II ст. до н. е. немає. “Вони виходять за межі цих хронологічних рамок, являючись характерними рисами нового, наступного етапу її (“зольничної культури” – О. Б.) розвитку вже в північній смузі, через який південні поселення не проходили” [47, с. 70].

Спираючись на вище описану ситуацію, І. І. Ляпушкін вважав, що населення, яке залишило пам’ятки в північній смузі Лісостепу, могло потрапити туди не раніше IV – II ст. до н. е., а їх появу тут можна пов’язати зі зникненням „зольничних“ пам’яток в басейні Ворскли [46].

Такий варіант реконструкції історії Лівобережжя в епоху раннього залізного віку був розкритикований В. А. Іллінською. Дослідниця віддає пріоритет виділення „зольничної культури“ І. І. Ляпушкіну, відзначаючи, що в термінології В. О. Городцова фігурували лише терміни „зольнична кераміка“, „зольничний культурний шар“ і таке інше, при цьому „зольнична культура“ не вживалася жодного разу [22].

В цьому контексті слід зазначити, що хоча В. А. Іллінська й права стосовно чіткого формулювання, не лише В. О. Городцов використовував феномен зольників у Лісостепу для відокремлення пам’яток кочовиків від місцевих лісостепових землеробів. Наприклад, задля культурної ідентифікації пам’яток землеробського населення Скіфії його використовував Д. В. Шарапов [42] ще у 30-х роках XX ст., задовго до виходу праць І. І. Ляпушкіна. Це питання постало ще на початку XX ст. [70] і багато в чому лишається актуальним до сьогодні. Попри це, використання такого терміну веде до екстраполяції одиничного прояву на все суспільство, що тим самим звужує термін, позбавляючи його конкретного історичного змісту. Також, ймовірно, критика терміну „зольнична культура“ з боку В. А. Іллінської мала не лише методичну мету. Наявність терміну для назви землеробських пам’яток скіфського часу у Лісостепу підкреслювала їх відмінність від степових, а отже, розділяла “єдину скіфську культуру”, на якій довгий час наполягали О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська [71].

Незгоду В. А. Іллінської викликали і хронологічні побудови І. І. Ляпушкіна. Для прикладу дослідниця використала пам’ятки басейну Сули, де зовсім відсутній чорнолощений посуд, який І. І. Ляпушкін називає “ранньозольничним”. Таким чином населення мало з’явитися на Посуллі не раніше IV ст. до н. е. Проте антична кераміка з деяких поселенських пам’яток та інвентар курганів, які розташовані в безпосередній близькості до останніх, переконливо датуються часом не пізніше VI ст. до н. е. Що ж стосується пам’яток Сейму, то В. А. Іллінська, хоч і відзначає, що даних про пам’ятки скіфського часу в басейні Сейму-Десни замало, висуває припущення, що І. І. Ляпушкін датує скіфські пам’ятки більш пізнім часом, ніж вони є насправді [22, с. 144].

В 1950 році В. А. Іллінська, яка перед цим працювала на Басівському городищі в Посуллі [26], долучившись до досліджень у Посейм’ї, для розкопок обрала одношарове городище біля с. Ширяєве (Старо-Гончарівське за І. І. Ляпушкіним), на якому невеликі роботи перед цим проводив Д. Т. Березовець [5].

Площа досліджена експедицією В. А. Іллінської складала 160 м². Роботи на городищі показали, що південно-східний край мису був штучно досипаний та вирівняний, а зверху закріплений глинобитною вимосткою. Застосування таких прийомів дослідниця відзначала і на інших городищах скіфського часу у Лісостепу. В ході робіт було відкрито рештки оборонної та житлової споруд. Загалом хронологічні

рамки життя на городищі визначені в межах VI – V ст. до н. е., хоча В. А. Іллінська припускала, що ці рамки можуть бути розширені і на IV ст. до н. е. [27].

Аналізуючи матеріальний комплекс городища, дослідниця відзначала, що окремі риси зближують його з пам'ятками Посулля та Сіверського Дінця. В першу чергу мова йде про вістря стріл, серпи, шпильки, прикраси, які поширені у південніших регіонах, та про кераміку, яка все ж має свої певні особливості. Низка рис, на думку В. А. Іллінської, зближувала комплекс із городищами Десни (юхнівської культури). До числа останніх належать планування городищ, їх малі розміри; відчутна роль рибальства у господарстві, у тому числі велика кількість так званих рибальських грузил; відсутність курганних могильників; наземні житла із великою кількістю стовпових ямок [27]. Слід сказати, що подальшими дослідженнями було встановлено, що подібний тип споруд не є типовим для юхнівської культури, а зустрічається в ній переважно на пізньому етапі [38, с. 35].

Висновки, яких дійшла дослідниця, найкраще навести у вигляді цитати. “Культура сейминських пам'яток настільки своєрідна, що її навряд чи можна вважати однаковою з культурою скіфського часу Лісостепу. Тим менше даних припускати, що вона могла виникнути внаслідок пересування сюди населення з районів Поворскля в час не раніше IV ст. до н. е., як це вважає І. І. Ляпушкін. Скоріше носіями її є самостійне племінне угруповання, що склалося на місцевій основі в час не пізніше, можливо і раніше, кінця VI – початку V ст. до н. е. Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхнівською культурою лісних городищ Десни” [27].

Слід відзначити, що такої думки сама дослідниця дотримувалася недовго. В роботі, присвяченій кераміці скіфських поховань Посулля, вона об'єднує в одну групу кераміку Псла та Сули, при цьому наголошуючи на великій типологічній схожості цього посуду з керамікою Сіверського Дінця [18]. У статті 1955 р., присвяченій питанням походження лісостепових культур раннього залізного віку на Лівобережжі, вперше нею вживається термін “культура посульсько-донецького типу”, але тоді до її ареалу входили лише басейни Сули, Псла та Сіверського Дінця [20]. У більш розширеному варіанті статті, який вийшов вже в 1957 р., до ареалу культури посульсько-донецького типу включається і Посейм'я, яке без якихось застережень постає на рівні з Сулою, Пслем та Дінцем [21, с. 14], а отже, відкидається попередня теза про те, що пам'ятки Сейму склалися на місцевій основі, оскільки сама дослідниця неодноразово наголошувала на тому, що посульсько-донецька культура немає генетичних зв'язків з місцевими культурами попереднього часу, а постає на Лівобережжі у вже складеному вигляді [20; 21].

Протягом 50-х років у Курському Посейм'ї проводили роботи учні М. В. Воеводського. Більшість їх досліджень були спрямовані на вивчення слов'янського та давньоруського періодів. У процесі досліджень часто виявлялися і матеріали, що належали до раннього залізного віку. Однією з таких пам'яток стало Щуклінське городище, матеріали з якого в 1958 р. опублікувала Т. М. Нікольська. Загальна досліджена тоді площа складала 312 м². Аналізуючи кераміку з городища, дослідниця наводить їй широкі аналогії від поселень на Ворсклі до городищ верхньої Оки. Час побутування цієї кераміки вона встановила за двома пряслицями з стінки

червонолакової посудини I ст. н. е. [57, с. 68-70]. Саме ця знахідка ще довго фігурувала в літературі, як аргументація на користь пізнього датування подібних пам'яток.

В 1959 р. з друку вийшла фундаментальна колективна монографія “Нариси стародавньої історії Української РСР”. Розділ присвячений ранньому залізному віку в ній написаний О. І. Тереножкіним. На думку вченого, територія Посейм'я не входила до Скіфії, хоча на карті наведеній у переліку “локальних груп лісостепової культури скіфського часу” вперше зустрічаємо “сейминську”, при цьому ареали мілоградської та юхнівської культур позначені окремо [55, карта 7]. Басейн Сейму він розглядав як контактну зону юхнівської культури з населенням Посулля. За його словами окремі риси як то поховальний обряд (йдеться про кургани біля м. Сосниця) та форми кераміки зближують місцеве населення з Посуллям та Сіверським Дінцем, інші ж – господарство та “певна схожість матеріальної культури” – з юхнівським [55, с. 207].

В 1961 р. побачила світ фундаментальна монографія І. І. Ляпушкіна “Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа”. В ній великий розділ, майже 30 сторінок, присвячено характеристиці “культури зольників”, її хронологічному і локальному поділу та відповіді на критику В. А. Іллінської. Дослідник активно критикував ідею поділу пам'яток Лівобережжя на окремі локальні варіанти, яка вважалася провідною на той час [59, с. 25]. Він доводив тотожність облаштування могил та поховального інвентарю на території всього Лівобережжя. Різницю у керамічному комплексі продовжував пояснювати різною хронологією. Всі пам'ятки Лівобережжя Іван Іванович розглядав як єдину культуру, наголошуючи на спільному походженні як населення Сули, так і Ворскли. З тексту можна зрозуміти, що до кола цієї культури входили в тому числі і пам'ятки Сейму, де дослідник відзначав певний вплив юхнівської (у термінології автора деснянської) культури [44, с. 28-29].

Загалом свої погляди І. І. Ляпушкін не змінив, він і надалі наполягав на використанні терміну “зольнича культура” та на спільному походженні всього населення Лівобережжя скіфського часу. Що стосується більш ранніх дат для городищ Сейму, запропонованих В. А. Іллінською, він писав, що „зараз складно з'ясувати хто правий“. Важливо також відзначити, що верхню хронологічну межу „зольничної культури“ дослідник опустив до межі ер, спираючись при цьому на матеріали городища Щуклінка про яке згадувалося вище. Цікаво, що існування “зольничної культури” після III – II ст. до н. е. дослідник припускав лише у Посейм'ї [44, с. 48]. Коментуючи матеріальний комплекс з городища Щуклінка, слід сказати, що у роботі Т. М. Нікольської, немає згадки про кераміку юхнівської культури. Очевидно, вона була виявлена пізніше, оскільки надалі городище фігурує в літературі як двошарове [39, с. 123]. Напевно, саме з пізніми шарами юхнівської культури і слід пов'язувати згадані пряслиця.

Виходом праці І. І. Ляпушкіна можна завершити перший період у вивченні пам'яток скіфського часу в Посейм'ї. На той час дослідникам було відомо в регіоні 15 городищ та кілька поселень. Юхнівські матеріали виявлені лише на Шабалинівському городищі, поодинокі знахідки походили з пам'яток біля сіл Ширяєве, Погорілівка та Ліщинівка.

Притаманними особливостями цього етапу стало те, що: більшість робіт науковців спрямовувалася на вивчення пам'яток, які асоціювали з лісостеповими; розгорілася палка дискусія стосовно хронології скіфської культури на Лівобережжі;

внаслідок розкопок Ширяєвського городища здобуто перший добре датований матеріал; були зроблені перші висновки стосовно генези, хронології та етнічної належності пам'яток. Попри розгорнуту критику хронологічних та термінологічних побудов І. І. Ляпушкіна, слід відзначити великий внесок вченого у визначення культурної приналежності більшості пам'яток не лише Посейм'я, а і всього Лівобережжя. Його монографія довго була найповнішим опублікованим каталогом пам'яток, для деяких територій вона лишається такою і до нині. Термін “зольнична культура”, хоч і критикувався та ігнорувався скіфологами, все ж продовжував вживатися деякими вченими, переважно фахівцями з інших епох.

Дослідження пам'яток юхнівської культури в Посейм'ї. Наступний період у вивченні Посейм'я почався з виходом у 1962 р. збірки “*Лесостепные культуры скифского времени*” [48]. Статті Ю. О. Ліпкінга, Р. Ф. Вороніної та А. Є. Аліхової, які вийшли у цій же збірці перевернули уявлення дослідників про Посейм'я в ранньому залізному віці.

Каталог городищ раннього залізного віку в Курському Посейм'ї, опублікований Ю. А. Ліпкінгом, нараховував 47 городищ, при цьому він відзначав, що цифра є не остаточною і кількість пам'яток буде збільшуватися. Для прикладу, у роботі І. І. Ляпушкіна, яка вийшла на рік раніше було відомо про сім городищ на території Курської області. Ю. А. Ліпкінг відзначив невелику площу городищ (до 1 га), описав топографію пам'яток, окреслив їх ареал. Відсутність городищ у східній частині області вчений ще тоді пояснював сусідством цього регіону зі степом, який був заселений кочовиками [43].

А. Є. Аліхова, яка з 1955 р. почала дослідження городищ Посейм'я, провела невеликі роботи на городищах Плаксіно, Кудеярова Гора, Маріца, Моєсєївське, Александровське та Сугровське. Найбільш дослідженою була пам'ятка на Кузіній Горі. В ході її вивчення перед дослідницею постали питання абсолютної хронології окремих комплексів та пошук споруд аналогічних кузіногорським, що й спричинило невеликі дослідження на інших пам'ятках [1, с. 87]. В ході розкопок на території Посейм'я А. Є. Аліхова виділила кілька типів кераміки: груба кераміка з проколами (знаходить аналогії на пам'ятках Лісостепу, належить до VI – V ст. до н. е.) та кузіногорського типу (сеймінський варіант юхнівської культури, віднесена автором до V ст. до н. е.); тонкостінна неорнаментована кераміка (александровського типу, відноситься до IV ст. до н. е.) та за формами така ж як попередня, але орнаментована (плаксінського типу, близька кераміці юхнівської культури Десни та Оки).

Аналізуючи здобутий матеріал, дослідниця запропонувала наступну реконструкцію історії Посейм'я у ранньому залізному віці. В ранній скіфський час у Посейм'я проникають племена, які виготовляли кераміку з проколами. Найранішою їх пам'яткою А. Є. Аліхова вважала нижній шар Ліпінського городища, який належить до VI ст. до н. е. та нижній шар Ширяєвського. Приблизно в V ст. до н. е. в Посейм'я проникають „кузіногорські“ племена. Сама дослідниця, очевидно, пов'язувала походження „кузіногорців“ із бондарихинською культурою Лісостепу, через це не могла однозначно відповісти на питання, чи вперше це населення потрапило у Посейм'я, чи повернулося на свої території. У тому ж V ст. до н. е. на ці терени приходять племена юхнівської культури, які в IV ст. до н. е. займають тут провідне

місце. У своїй роботі дослідниця натякає на те, що переселення в Посейм'я відбувалося з різних частин юхнівського ареалу, чим і пояснюється два типи кераміки – орнаментована та неорнаментована. За Л. В. Артишевською в північних районах Десни в VI ст. до н. е. була поширена неорнаментована кераміка, а в південних орнаментована [1, с. 90–91; 2].

Протягом 60-х років важливі роботи проводила О. Н. Мельниковська. Дослідниця провела розвідки по Сейму, в тому числі й на території Західного Посейм'я. Оглянувши відомі з літератури пам'ятки, вона відзначила наявність на них матеріалів юхнівської культури. Така інтерпретація дала підстави зробити висновок про те, що ареал юхнівської культури доходив і до Західного Посейм'я [51, с. 4]. Кількома роками раніше дослідниця провела невеликі розкопки на городищі біля с. Шабалинів у гирлі Сейму та відзначила переважання „зольничних матеріалів“ над юхнівськими [52, с. 5], проте в опублікованій статті, присвяченій цій пам'ятці, відзначає повну перевагу юхнівських матеріалів та однозначно називає городище юхнівським [53].

Дослідження проведені А. Є. Аліховою та О. Н. Мельниковською в Курському Посейм'ї вперше дали важливий матеріал, який свідчив про юхнівські пам'ятки в цьому регіоні. Щобільше, хронологія запропонована дослідницею похитнула уявлення дослідників про Посейм'я як північну околицю культури посульсько-донецького типу. В усякому разі з боку скіфологів був потрібен перегляд або хронології, або ареалу культури.

Така робота була пророблена В. А. Іллінською протягом 60-х років XX ст. і підсумована у фундаментальній монографії „Скифы Днепровского лесостепного Левобережья“. Дослідниця вважала, що західна частина Посейм'я в межах УРСР, нижче за течією від м. Рильськ, була заселена носіями тієї ж культури, що й на Сулі, Пслі та Сіверському Дінці. Натомість східна частина регіону в межах Курської області виявилася зайнятою юхнівськими племенами. Сейм таким чином виступав прикордонням між населенням лісостепу скіфського часу та юхнівською культурою, які на думку дослідниці, не були ізольовані одна від одної, що і зумовлювало взаємопроникнення елементів обох культур [19, с. 173]. На той момент В. А. Іллінській у Посейм'ї було відомо 11 мисових городищ площею до 1 га. Як показали дослідження Ширяєвського городища та інші дані про контакти з юхнівським населенням, пам'ятки “скіфського типу” тут з'явилися в VI ст. до н. е. За характером культури сейминські городища та селища дослідниця бачила цілком аналогічними поселенням Сули, Псла та Сіверського Дінця. Єдиною відмінністю від південніших регіонів була відсутність курганних некрополів, найпівнічніші з них тягнуться вздовж лівого берега Сейму у його нижній течії, а потім вздовж Десни до самого Чернігова [23, с. 82; 74; 41]. На підставі цього В. А. Іллінська вважала, що типовим для місцевого населення є інший обряд, приводячи в приклад могильник біля с. Долинське, поруч із гирлом Сейму [19, с. 182]. Він являв собою ґрунтовий могильник з безкурганими інгумаціями на невеликій глибині [50].

Такої думки дослідниця дотримувалася до кінця життя. Спочатку вона увійшла в докторську дисертацію, захищену в 1971 р. у Москві [24, а далі була опублікована у фундаментальній монографії у співавторстві з О. І. Тереножкіним „Скифия VII – IV вв.

до н. э.“, яка вийшла в 1983 році, вже після смерті авторів [25]. Єдина різниця полягає у тому, що В. А. Іллінська ширше розвинула свої думки стосовно Курського Посейм'я. Так звану „прикордонну зону“, дослідниця і надалі обмежувала течією Сейму від м. Рильськ до гирла, але при цьому пам'ятки вище Рильська називала однозначно юхнівськими, а невелику кількість скіфської кераміки, знайденої на Кузіній Горі, пояснювала контактами двох культур [19, с. 96–97]. Такі взаємини почалися з VI ст. до н. е. і проявилися у великій кількості характерних для Лісостепу виробів на юхнівських городищах Курського Посейм'я та впливах на матеріальний комплекс Ширяєвського городища (залізні гачки, грузила для сітей). Етнічну належність племен, які населяли середнє та нижнє Посейм'я, дослідниця пов'язувала з іншими племенами посульсько-донецького Лісостепу або відзначала їх спорідненість.

Працями В. А. Іллінської можна вважати завершеним другий етап у вивченні скіфських пам'яток Посейм'я. Територію було поділено на два ареали: західний став невід'ємною частиною лісостепових пам'яток зі спільною з ними генезою та матеріальною культурою, але при цьому зі своїми особливостями, викликаними контактами з населенням лісової смуги; східна частина була визнана ареалом юхнівської культури, наявність речей скіфського походження пояснювалася контактами племен, а походження місцевого населення з бондарихинської культури фінальної бронзи. У західній частині так і залишилися відомими всього 11 городищ та кілька невиразних поселень. Численні пам'ятки, виявлені в Курському Посейм'ї, тільки починали вивчатися та чекали на нове осмислення та інтерпретацію.

Дослідження пам'яток лісостепового населення в Східному Посейм'ї. Новий етап у вивченні пам'яток Сейму почався в кінці 60-х років, коли свої роботи на території Курської області розпочала А. І. Пузікова. Основною сферою інтересів дослідниці були пам'ятки Середнього Дону, на яких вона під керівництвом П. Д. Ліберова працювала з 1956 р. Цьому ж регіону присвячена і її кандидатська дисертація, захищена в 1972 р. [17, с. 3]. Здобувши досвід на дослідженнях у Подонні, А. І. Пузікова почала планомірні дослідження на території Посейм'я. З 1969 р. нею досліджувалося городище Нартово, а протягом 1973–1976 років – Маріца.

Підсумовуючи матеріал, отриманий з городища Нартово, дослідниця встановила час існування пам'ятки в широких межах V – III ст. до н. е., а можливо, і VI – III ст. до н. е. Фрагменти амфор належали до елліністичного періоду, а кераміка за аналогіями з інших пам'яток (мається на увазі стратиграфія простежена на Кузіній Горі) відносилась до більш раннього часу. Також відзначалося, що в незначній кількості на городищі була виявлена юхнівська кераміка [66].

Суттєве значення у роботах А. І. Пузікової мало Маріцьке городище. Саме ця пам'ятка стала одним з перших повністю досліджених городищ скіфського часу у Лісостепу. Всього за чотири роки було закладено шість розкопів та дві траншеї загальною площею 3950 м². Загалом досліджено 26 жител, близько ста ям та здійснено перетини захисних споруд. Окрім численних фрагментів кераміки, виявлено рогаті цеглини, глиняні блоки, хлібці, знаряддя праці, стріли, прикраси. Крім цього, на майданчику городища досліджено ґрунтовий могильник, який А. І. Пузікова віднесла до юхнівської культури [65].

На підставі здобутого матеріалу було встановлено, що городище існувало в межах VI – V ст. до н. е. Оскільки, як відзначає дослідниця, комплекс індивідуальних знахідок складався з речей поширених і в лісовій, і у лісостеповій смугах, визначення етнічної належності жителів здійснювалося за допомогою аналізу кераміки. Остання, на думку А. І. Пузікової, знаходить собі прями аналогії у племен Лісостепу, в першу чергу на Сіверському Дінці. Незначна кількість кераміки юхнівської культури та могильник належали до часу не раніше IV ст. до н. е. Отже, реконструкція етнокультурних процесів запропонована А. І. Пузіковою, виглядала наступним чином. Починаючи з VI ст. до н. е. багато городищ були зайняті населенням, яке належало до кола лісостепових культур скіфського часу. В середині V ст. до н. е. місцеве населення під тиском юхнівських племен змушене було залишити обжиті місця. Судячи з шару Маріцького городища, це здійснювалося відносно спокійно, оскільки не виявлено слідів пожеж. Після відходу лісостепового населення життя на деяких городищах типу Маріці припинилося. На багатьох воно тривало, діставши новий вигляд, про що свідчить їх двошаровість. Деякі городища з виключно юхнівським шаром виникли вже після зміни населення і датуються, як правило, IV – III ст. до н. е. [67].

Про припинення життя на пам'ятці свідчать і матеріали могильника юхнівської культури, виявленого тут в ході досліджень. В тілі одного з похованих були знайдені специфічні залізні стріли, поширені у населення Дону в IV – III ст. до н. е. В комплексі з численними випадковими знахідками акінаків у верхів'ях Сейму та Сеймо-Донському межиріччі [15; 63] це дало А. І. Пузіковій підстави висловити думку про ворожнечу, яка існувала між населенням Дону та новими мешканцями Посейм'я [64].

Протягом 1979–1981 років А. І. Пузіковою було повністю досліджено городище Переверзево-І на р. Тускарь. На пам'ятці виявлено 15 жител, а загальна досліджена площа склала понад 4000 м². Знахідки з культурного шару: залізні серпи, ножі, долота, тесла; бронзові стріли, шпильки, браслети, гривна та ін., дозволили датувати період існування пам'ятки в межах VI – V ст. до н. е., можливо кінця VII ст. до н. е. [69; 68].

Розкопки Переверзевського городища та кількох поселень поруч з ним загалом підтвердили попередню думку про зміну населення. Після вказаних робіт, на думку дослідниці, вона стала “твердо встановленим фактом” [68, с. 88]. Навіть щобільше, наявність слідів пожежі в культурному шарі дала підстави говорити про потужний спротив місцевого населення мігрантам з Десни. Закінчення скіфської епохи на Сеймі дослідниця бачила наступним чином. В середині V ст. до н. е. місцеве населення під тиском юхнівських племен з Десни змушене було залишити обжиту територію. Місцями цей процес був відносно мирним, як на Маріці, а в інших супроводжувався військовим спротивом, як на городищі Переверзево. Частина населення була асимільована прибульцями, інші переселилися на нові місця. Одним з найімовірніших регіонів для переселення дослідниця бачила Подоння, відзначаючи при цьому близькість керамічного комплексу та характеру оборонних споруд. Опосередковано на таку гіпотезу вказувала неприязнь між населенням Подоння та юхнівцями Посейм'я, про яку йшлося вище [64, с. 209].

В період досліджень А. І. Пузікової на Сеймі свої роботи на Десні проводила О. М. Мельниковська. В 60 – 70-х роках нею досліджувалися пам'ятки і в басейні Сейму – Шабалинівське городище та поселення біля с. Комаровка. На обох пам'ятках

було виявлено ранньоюхнівський матеріал. Комаровське поселення таким чином стало найпівденнішим поселенням юхнівської культури та першим неукріпленим раннім поселенням у цій частині її ареалу [53]. Що стосується архаїчної кераміки на Шабалинівському городищі, вона дала підстави дослідниці говорити про нього як про “південний юхнівський форпост”, який контролював важливі шляхи по Десні та Сейму. Незначна кількість “лісостепової” кераміки на пам’ятці засвідчила, що вся нижня течія Сейму була заселена юхнівськими племенами [53, с. 102–103].

В 1969 році вийшла стаття Т. М. Нікольської, присвячена її роботам у басейні верхньої Оки. До так званої “зольничної культури” нею було віднесено нижні шари городищ Воротінцево і Лужкі та окремі знахідки кераміки з Воронова, Зайцева, Сінюкова та Лебедки. Пам’ятки, виявлені так далеко на півночі, дослідниця пов’язувала з сейминськими, наводячи прямі аналогії посуду. Така північна межа розселення “скіфоїдних” племен, на думку дослідниці, добре корелюється з північною межею поширення іранських гідронімів та зоною контактів балтів з іранцями, яка простягалася від Сейму до верхньої Оки [56].

Підбиваючи підсумок цього етапу, слід сказати, що після робіт А. Є. Аліхової Східне Посейм’я вважалося класичною територією ареалу юхнівської культури [67, с. 100]. Кераміка, подібна до лісостепової, вважалася місцевою особливістю юхнівської і виділялася просто в окремі типи в складі останньої [1, с. 112] або вважалася наслідком контактів двох груп населення [19]. Масштабні роботи А. І. Пузікової дали підстави говорити, що пам’ятки Сейму залишені населенням, яке належало до кола лісостепових культур скіфського часу на рівні з пам’ятками Подоння чи Посулля. Була поточнена їх хронологія, досить докладно вивчена матеріальна культура, кожен елемент якої було уведено до системи та проаналізовано. Дослідниця висунула припущення щодо причин та характеру зникнення пам’яток у середині V ст. до н. е. та подальшої долі населення, яке їх залишило.

Слід відзначити також, що далеко не всі сучасники позитивно сприйняли висновки, зроблені А. І. Пузіковою, особливо це стосується українських дослідників. У вітчизняній історіографії ніхто з вчених окремо не звертався до вивчення Посейм’я, а у загальних працях з книги в книгу переписувалися застарілі дані, приведені ще В. А. Іллінською. Так у фундаментальних виданнях Археології Української РСР 1971 та 1986 років пам’ятки Сейму подаються як північна околиця посульської групи пам’яток [4; 3]. У виданні 1985 р. дослідникам було відомо у Посейм’ї всього дев’ять городищ, практично всі з них сконцентровані у межах Сумської області. Курське ж Посейм’я виступало на підставі досліджень А. Є. Аліхової, як територія поширення юхнівських пам’яток. Роботи А. І. Пузікової тут навіть не згадуються [3, с. 123].

Іншу картину бачимо у 20-ти томному виданні „Археология СССР“, яке готували переважно вчені Москви та Петербурга. У томі, присвяченому степам європейської частини СРСР в скіфо-сарматський час, у розділі про лісостеп, який писала В. Г. Петренко Посейм’я виступає окремою локальною групою на рівні з іншими лівобережними локальними варіантами. При цьому, до її ареалу включено всю територію басейну Сейму, а побут та матеріальна культура населення описується на підставі комплексного аналізу матеріалів, опублікованих І. І. Ляпушкіним, В. А. Іллінською, А. Є. Аліховою та А. І. Пузіковою [58, с. 75].

Розвиток ідей. Наступний етап у вивченні регіону, по суті, є подальшим розвитком та критикою ідей А. І. Пузікової. Займаючись проблемою походження середньодонської культури скіфського часу, О. П. Медведєв проаналізував матеріал з ранніх городищ регіону та зіставив їх із сусідніми територіями. Досягнуті результати дали підстави вченому говорити про переважно західні відносно Подоння витоки матеріальної культури. Масовий керамічний матеріал, речовий інвентар, прикраси і культові предмети, знаряддя, домобудівництво і оборонні споруди явно тяжіли до пам'яток Дніпровського Лівобережжя, а особливо Сейму. Саме ці елементи склали основне етнокультурне ядро середньодонських племен скіфського часу. Освоєння цього регіону почалося ще на початку VI ст. до н. е., але більшість пам'яток відноситься до V – IV ст. до н. е., тобто якраз часу, коли зафіксовано зникнення відповідних пам'яток у Посейм'ї. Сам дослідник, слідом за А. І. Пузіковою, вважав, що причиною для цього послугував тиск з боку юхнівських племен [49, с. 38].

Паралельно з дослідженнями О. П. Медведєва публікується перший випуск науково-довідкового видання “Археологічна карта Росії”, присвячений Курській області. Передмову та вступ до нього писав відомий московський археолог, очільник Відділу археологічних зводів та карт Інституту археології РАН – О. В. Кашкін. Даючи короткий опис археологічних культур, які були поширені на території Курської області в ранньому залізному віці, вчений спочатку приводить цитату А. І. Пузікової про близьке сусідство та контакти юхнівських і лісостепових племен, а потім, для прикладу, наводить городища Кузіна Гора та Александровське. Перше, як він пише, належить „скіфоїдному“ населенню, а друге – юхнівському. Враховуючи, що відстань між пам'ятками всього 150 м, вчений робить висновок про “близьке та добре сусідство” населення, не надто вдаючись при цьому в питання різночасовості пам'яток та неоднозначності трактування культурної належності населення Кузіної Гори. Таким чином, з тексту можна зрозуміти, що обидві культури з самого початку співіснували на одній території, а з V ст. до н. е., юхнівське населення починає асимілювати лісостепове, яке остаточно зникає до середини того ж століття [39, с. 34-41].

Приблизно такої ж думки дотримувався А. А. Чубур. В ході розвідок у Посейм'ї дослідником обстежувалися кілька мікрорегіонів поруч з м. Курчатов. На одному з двошарових городищ (Чечевізня I), дослідник виявив багатий матеріал, який представлений стрілами, шпильками та браслетами раннього залізного віку. На підставі того, що тичковий орнамент на юхнівському посуді було зроблено тригранним вістря скіфської стріли, автор доходить висновку про те, що городище знаходилося в зоні контактів обох культур. Оскільки це відбувалося в межах одного поселення логічними, на думку дослідника, є і висновки про змішані шлюби, мирне співіснування лісостепового і юхнівського населення, та поступову асиміляцію останнього [72].

В узагальнюючій праці цього ж вченого, присвяченій всьому Курському краю, він більш докладно пояснює свою точку зору. Час появи пам'яток скіфського часу він відносить до початку VII ст. до н. е. Вже на ранньому етапі існування лісостепове населення встановлює близькі контакти з північними сусідами (юхнівцями). Зникнення лісостепових пам'яток А. А. Чубур традиційно відносить до V – IV ст. до н. е., але з причинами цього явища, запропонованими А. І. Пузіковою, вчений не згоден. На його думку, невеликих досліджень на городищі Чечевізня, про яке йшлося вище, досить для

того, щоб говорити про мирне співіснування обох культур. До аргументації, приведеної автором, додався посуд, на якому помітно сліди обміну орнаментацією. Тобто орнаменти “юхнівців” з’являються на скіфському посуді і навпаки. Таке ж явище вчений відзначає і у матеріалах А. І. Пузікової, які вона, очевидно, не помітила. Загалом з тексту зрозуміло, що дослідник бачить появу юхнівського населення в Посейм’ї традиційно в V – IV ст. до н. е., але при цьому відкидає військові сутічки між групами населення, а говорить про їх співіснування та поступову асиміляцію. Як додатковий аргумент, вчений відносить до скіфського часу могильник на Маріцькому городищі, який за вістрями стріл датується IV – II ст. до н. е. Причини відходу лісостепоного і приходу юхнівського населення вчений бачить у змінах клімату і зміщенні межі між лісом та лісостепом на південь якраз у середині I тис. до н. е. [73].

Нові дані про пам’ятки Посейм’я з’явилися на початку другого десятиліття XXI ст. Ю. А. Ситий опублікував каталог пам’яток нижнього Посейм’я (у межах Чернігівської області), чим підсумовував розвідки та дослідження, які проводилися тут протягом століття. До переліку потрапило також 14 пам’яток раннього залізного віку [Ситий 2010]. Завдяки цим роботам стало можливим встановити західну межу поширення пам’яток та зону, у якій вони зустрічаються із юхнівськими.

Також пам’ятки скіфського часу згадуються у статтях В. В. Приймака [62; 60; 61; 40]. Він неодноразово називає Сейм північною периферією впливу Більського городища [62; 40; 61], проте не пояснює, що криється за цим терміном. Слід відзначити, що відстань від Більського городища до найближчих пам’яток Сейму понад 130 км, при цьому їх розділяють пам’ятки у басейні Псла та Сули. Якщо включати басейн Сейму до “сфер впливу” одного із городищ гігантів більш логічним претендентом виглядає Басівське городище у Посуллі, а не Більське.

Сучасний стан проблеми. На початку - в середині 2010-х рр. пам’ятки Посейм’я набули нової актуальності. Незалежно вони стали темами дисертацій двох аспірантів (Д. О. Кабанова з Курська, та мосі, яка готувалася на кафедрі археології Києво-Могилянської академії) та плановою темою дослідження Д. В. Каравайка, співробітника відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України. У 2012 р. виходить спільна стаття дослідника з Д. С. Гречко, присвячена конкретно Посейм’ю. Саме в цій роботі бачимо подальшу лінію розвитку гіпотези про співіснування обох культур. Появу лісостепоного населення на Сеймі дослідники відносять до другої чверті VI ст. до н. е., тобто синхронно з заселенням Верхнього Дону та Посулля. Тут автори послуговуються матеріалами з городища Кузіна Гора. Нижню хронологічну межу поширення пам’яток визначають другою чвертю V ст. до н. е. При докладному розборі кераміки з Кузіної Гори дослідники приходять до висновку, що навіть нижній шар пам’ятки (кераміка так званого кузіногорського типу) все ж більш “юхнівський” ніж “скіфський”. А отже, на ранньому етапі на городищі проживало змішане населення. Певний натяк на синкретизм вчені помітили у зауваженні А. Є. Аліхової стосовно змішання традицій використання різного роду домішок до керамічного тіста на городищах Кузіна Гора та Кудеярова Гора. Продовжують список аргументів дані, приведені А. А. Чубуром, про які йшлося вище, та зауваження А. І. Пузікової стосовно того, що майже вся юхнівська кераміка Переверзевського городища була виявлена в одному житлі, яке зверху перекривалося шаром із скіфським посудом.

Таким чином, висновки, яких дійшли дослідники, наступні: ареал юхнівської культури на ранньому етапі охоплював все Посейм'я (за виключенням Путивльського; переселення лісостепового населення з півдня призвело до проживання на одних пам'ятках як лісостепового, так і юхнівського населення; причиною переселення була активізація кочовиків у Лісостепу; близько середини V ст. до н. е. лісостепове населення залишає Посейм'я. Зазнала критики також гіпотеза А. І. Пузікової про військове витіснення лісостепового населення "юхнівцями" через відсутність будь-якої зброї в матеріальному комплексі, а отже, і військової організації останніх [17].

Роботи Д. О. Кабанова були присвячені господарству населення скіфського часу Посейм'я [30; 29], металообробці [35], класифікації ножів [33], історії дослідження регіону [30], домобудівництву [28] та структурі розселення [34]. Важливою є праця, присвячена городищу Кузіна Гора. Дослідник доходить висновку про належність пам'ятки до юхнівської культури. Наявність кераміки та речей притаманних для лісостепового населення пояснюється через напрям контактів [32]. Спільну роботу ми підготували в 2018 р. В ній докладно описані різні погляди на питання ідентифікації Кузіної Гори [7].

Починаючи з 2010 року, виходили друком і мої статті, які стосувалися пам'яток Посейм'я. Вони висвітлювали історію дослідження регіону [11, 6], оприлюднювали неопубліковані матеріали [9], розглядали городища [8], господарство населення [14] та проблему поховального обряду [12]. Окрема увага приділялася зв'язку з пам'ятками Псла [13].

Всі ці роботи стали основою для кандидатської дисертації "Пам'ятки скіфського часу Посейм'я". Продовжуючи ідею поділу на локальні варіанти я відстоював позицію того, що ми можемо виділити басейн Сейму, як один з них. Він своєю чергою поділяється на два регіони - Західний та Східний. Відмінності між пам'ятками стосуються передовсім поширення перлинного орнаменту на заміну традиційних проколів на пам'ятках Східного Сейму. Цей показник в основному варіюється в межах 40-60% на відміну від західної групи, в якій він рідко перевищує 3%. Загалом початок появи пам'яток можна віднести до середини-другої половини VI ст. до н.е. Цей процес відбувся в усьому регіоні практично одночасно та є частиною великого процесу складання пам'яток лісостепу усього Лівобережжя. Відмінність в матеріальній культурі тут можна пояснити різним демографічним фундаментом регіонів, з окрема в Західній частині ми маємо пам'ятки VIII - VII ст. до н.е. З початком V ст. до н. е. Східне Посейм'я поступово запусіває. Можна припустити переселення частини населення у Подоння та на Верхній Псел де з цього самого часу ми бачимо подібні за матеріальною культурою пам'ятки. Поселення та городища Західного Сейму у V ст. до н. е. продовжують існувати, а їх зникнення як в більшості регіонів Лівобережжя припадає на кінець VI - початок III ст. до н.е [10].

Починаючи з 2012 р. починає працювати Путивльська археологічна експедиція, очолювана Д. В. Каравайко. Впродовж чотирьох польових сезонів спочатку проводилися обстеження та шурфування пам'яток регіону, а з 2017 р. розпочалися розкопки Ширяєвського городища [36]. Впродовж цього періоду виходить низка робіт дослідника, які в кінцевому результаті вливаються в монографію "Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я" та підсумкову статтю [37]. За цей час дослідником була обстежена велика кількість пам'яток та проведені ґрунтовні розкопки

на Ширяєвському городищі, які дозволили розділити його шар на три горизонти та на репрезентативній вибірці античного посуду та стріл уточнити датування кожного з них.

Загалом погляди дослідника дещо змінилися. Він продовжує лінію запропоновану ще В. А. Іллінською за матеріалами розкопок того ж Ширяєвського городища. Спираючись на помітну кількість уламків посуду юхнівської культури та інших предметів пов'язаних із нею Д. В. Каравайко відстоює позицію близьких контактів між населення Сейму та Десни й стверджує про змішані шлюби та загалом перемішування населення. Також реактуалізуються припущення ще А. А. Чубура про те, що вагому роль в житті регіону могли відігравати кліматичні зміни, зокрема зниження рівня води у річках, що призвело до неможливості життя на розташованих на високих корінних берегах городищах [36, с. 35].

Хоча дослідник правомірно відзначає недостатність даних, з його робіт можна зрозуміти наступну реконструкцію подій. У другій - третій чверті VI ст. до н. е. відбувається залюднення усього Посейм'я, пам'ятки цього періоду відомі у Курській та Путивльській частинах басейну. В кінці VI - третій чверті V ст. до н. е. пам'ятки Курського Посейм'я практично зникають, в той час як у Путивському продовжується життя. Останнім етапом є кінець V - IV ст. до н. е., шари Ширяєвського городища цього часу [36, с. 36].

Підсумки. Підбиваючи підсумок еволюції поглядів на пам'ятки Посейм'я, можна намітити загальну тенденцію. Перші роботи (І. І. Ляпушкін) розглядали весь басейн Сейму як ареал “зольничної культури” Лісостепу. Час появи пам'яток відносився до IV ст. до н. е., а початковим ареалом було Поворскля. В. А. Іллінська розкритикувала хронологічні побудови І. І. Ляпушкіна, час появи пам'яток віднесла до VI ст. до н. е., а їх походження пов'язала з попередніми культурами доби бронзи. Пізніше, після досліджень А. Є. Аліхової, пам'ятки в Курській області асоціювалися виключно із юхнівською культурою, наявність кераміки лісостепового типу пояснювалась контактами племен, а Середнє Посейм'я було включено до ареалу лівобережної культури посульсько-донецького типу. Подальші дослідження А. І. Пузікової довели все ж лісостеповий характер пам'яток в межах Курського Посейм'я. При цьому встановлено час їх зникнення тут – середина V ст. до н. е. Причиною цього явища дослідниця бачила військове витіснення населення прийшлим юхнівським. У російській історіографії ця думка загалом була сприйнята позитивно, але почала критикуватися в кінці 90-х років фахівцями з інших епох (слов'яно-руського часу та кам'яної доби). Українськими дослідниками нові відкриття зроблені А. І. Пузіковою довгий час ігнорувалися і домінуючою була гіпотеза висловлена В. А. Іллінською ще в кінці 60-х років. Але саме представники київської школи розвинули критику поглядів А. І. Пузікової та запропонували гіпотезу співіснування обох культур від самого початку. Військове витіснення одного населення іншим категорично відкидалося.

Після початку системних робіт у вигляді дисертацій та планових тем ситуація докорінно змінилася. Причиною цьому стала публікація нових матеріалів з пам'яток та опрацювання відомих даних на сучасному рівні. Нові дослідження у регіоні та передовсім розкопки Ширяєвського городища дозволили не лише отримати нові матеріали, але й уможливили суттєве поточнення даних про пам'ятки.

Література і джерела

1. Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии*. 1962. № 113: Лесостепные культуры скифского времени. С. 86-129.
2. Артишевская Л. В. Разведка в верховьях Десны. *Краткие сообщения Института истории и материальной культуры*. 1957. № 68. С. 84-89.
3. Археология Украинской ССР: в 3 т. Киев: Наукова думка, 1986. Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология / за гл. ред. І. І. Артеменко. 592 с.
4. Археологія Української РСР: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2: Скіфсько-сарматська та антична археологія / заг. ред. С. М. Бібіков. 504 с.
5. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. *Археологічні пам'ятки*. 1955. Т. V. С. 58-61.
6. Билинский О. О. К истории изучения памятников скифского времени в Среднем Посеймье и современное состояние проблемы. *Материалы и исследования по археологии днепровского левобережья*. 2012. Вып. IV. С. 110-117.
7. Билинский О., Кабанов Д. Планировка поселений и домостроительство населения скифского времени в бассейне Сейма. *RA, serie nouă*. vol. XIV, nr. 2, 2018, pp. 13-26.
8. Білінський О. О. Городища скіфського часу в Дніпровському Лівобережному Лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 1 (26). С. 213–234.
9. Білінський О. О. Матеріали скіфського часу з городища біля с. Воргол // Археологія: спадок віків. Матеріали міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ, 2010. С. 89–93.
10. Білінський О. О. Пам'ятки скіфського часу на Сеймі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук док. філософії: спец. 07.00.04 «Археологія». Київ, 2019. 23 с.
11. Білінський О. О. Пам'ятки скіфського часу Посейм'я // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: Збірник матеріалів міжнародної студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 56-59.
12. Білінський О. О. Проблема поховального обряду населення скіфського часу Посейм'я. *Археологія і давня історія України*. 2019. № 4 (33). С. 255–262.
13. Білінський О. О., Кабанов Д. О. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла. *Археологія і простір. Археологія і давня історія України*. 2015. Вип. 4 (17). С. 122-127.
14. Білінський О. О., Яхімовіч К. Господарство населення скіфського часу на Сеймі за даними геоінформаційного вивчення природних умов та пам'яток. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 1 (26). С. 280–292.
15. Воронина Р. Ф. О некоторых кинжалах и акинаках Курской области. *Материалы и исследования по археологии*. 1962. № 113: Лесостепные культуры скифского времени. С. 130-134.
16. Гречко Д. С., Каравайко Д. В. Об этнокультурных процессах в Посеймье в скифское время. *Сіверщина в історії України*. Вип. 5. 2012. С. 55-60.
17. Зорин А. В., Стародубцев Г. Ю. Анна Ивановна Пузикова: жизнь в археологии. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. 2012. Выпуск IV. С. 3-23.
18. Ильинская, В. А. Керамика скифских погребений Посулья. *Вопросы скифо-сарматской археологии* (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.). Москва: АН СССР. С. 168-186.
19. Ильинская В. А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры. *Советская археология*. 1969. № 2. С. 85-103.
20. Ильинская В. А. О происхождении культур раннежелезного века в лесостепном Левобережье. *Краткие сообщения института археологии*. 1955. Вып. 4. С. 106-108.
21. Ильинская В. А. О происхождении культур раннежелезного века на левобережье среднего Днепра. *Краткие сообщения Института истории и материальной культуры*. 1957. Вып. 70. С. 14-27.
22. Ильинская В. А. По поводу так называемой «зольничной культуры». *Краткие сообщения Института истории и материальной культуры*. 1950. Вып. XXXIV. С. 142-146.
23. Ильинская В. А. Скифские навершия из окрестностей Чернигова. *Краткие сообщения института археологии*. 1962. Вып. 12. С. 82-84.
24. Ильинская В. А. Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра истор. наук: Москва, 1971. 56 с.

25. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII – IV в. до н.э.: монография. Киев: Наукова думка, 1983. 379 с.
26. Іллінська В. А. Басівське городище. *Археологія*. 1965. Т. XVIII. С. 48-76.
27. Іллінська В. А. Городище скіфського часу на р. Сейм. *Археологія*. 1953. Т. VIII. С. 109-122.
28. Кабанов Д. О. Домостроительство населения Посеймья в эпоху раннего железного века // Исторические чтения – 2012: Материалы конференции аспирантов, магистров, студентов специалитета и бакалавриата исторического факультета КГУ, 25–26 апреля 2012 года. Курск, 2012. С. 25-30.
29. Кабанов Д. О. Животноводство и охота населения Курского Посеймья в эпоху раннего железного века. *Верхнедонской археологической сборник*. Вып. 6. 2014. С. 373-378.
30. Кабанов Д. О. Земледелие населения Посеймья в эпоху раннего железного века // Древности средне-западной России и сопредельных территорий: Материалы XXVIII международной студенческой археолого-этнографической конференции 24–25 мая 2012 года. Брянск, 2012. С. 51–54.
31. Кабанов Д. О. История изучения памятников раннего железного века в Курском Посеймье // Исторические чтения – 2014: Материалы научной конференции с международным участием (22–24 апреля 2014 г.). Курск, 2014. С. 86-91.
32. Кабанов Д. О. К вопросу о культурной принадлежности городища Кузина Гора // Ломоносов-2014: Материалы международного молодежного научного форума. Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова, 2014. С. 1-3. URL: https://conf.msu.ru/archive/Lomonosov_2014/2576/2200_70244_0d0e21.pdf
33. Кабанов Д. О., Балашов А. А. Классификация ножей скифского Посеймья // Человек, общество, государство: история и современность: материалы молодежного научного форума с международным участием. Курск: Курск. гос. ун-т, 2013. С. 7-13.
34. Кабанов Д. О. Структура расселения носителей скифоидных и юхновских культур в Посеймье // Студенческий потенциал в исторической науке: материалы научной студенческой конференции (13–14 декабря 2011 г.). Курск, 2012. С. 22-27.
35. Кабанов Д., Балашов А. Традиции металлообработки населения Курского Посеймья // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали XII міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернівці, 11–14 квітня 2014 р.). Чернівці: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2014. С. 54-57.
36. Каравайко Д. В. Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012-2021 рр.): монографія. Київ: ІА НАН України. 2023. 280 с.
37. Каравайко Д. В. Городища скіфського часу середньої течії р. Сейм. *Археологія*. 2023. № 1. С. 20-39.
38. Каравайко Д. В., Горбаненко С. А. Господарство носіїв юхнівської культур: монографія. Київ: Наукова думка, 2012. 304 с.
39. Кашкин А. В. Археологическая карта России: Курская область. Часть 1: научно-справочное издание / за ред. Ю. В. Краснова. Москва: Институт археологии РАН, 1998. 304 с.
40. Коротя О. В., Осадчий Є. М., Приймак В. В. Нові дані про городища кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища. *Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.)*. 2010. С. 17-27.
41. Косолапов А. Ф., Шекун А. В. Исследование курганов III – I тыс. до н. э. на северо-западе Черниговщины. *Археологічні старожитності Подесення*. 1995. С. 86-89.
42. Лепьошкін О. Д. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов. *Путивльський краєзнавчий збірник*. 2009. Вип. 5. С. 29-40.
43. Липкинг Ю. А. . Городища эпохи раннего железного века в Курском Посеймье. *Материалы и исследования по археологии*. 1962. № 113. С. 134-141.
44. Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. *Материалы и исследования по археологии*. 1961. №104. 384 с.
45. Ляпушкин И. И. Из истории Левобережной Украины в эпоху железа. *Советская археология*. 1949. Т. XI. С. 385-395.
46. Ляпушкин И. И. Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в северной полосе днепровского лесостепного Левобережья (по материалам исследований 1947 г. в бассейне р. Сейма). *Советская археология*. 1950. №XII. С. 41-65.

47. Ляпушкин И. И. Поселения зольничной культуры «скифов-пахарей» в бассейне Сейма. *Краткие сообщения Института истории и материальной культуры*. 1949. Вып. XXVII. С. 67–71.
48. *Материалы и исследования по археологии*: сб. науч. раб. / гл. ред. А. И. Мелюкова. Москва: Издательство Академии наук, 1962. № 113: Лесостепные культуры скифского времени. 152 с.
49. Медведев А. П. К вопросу о происхождении среднедонской культуры скифского времени. *Российская археология*. 1998. № 2. С. 22-39.
50. Мельниковская О. Н. Могильник у села Долинское Черниговской области. *Краткие сообщения Института истории и материальной культуры*. 1950. Вып. XXXIV. С. 70-74.
51. Мельниковская О. Н. Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України). 1968\85.
52. Мельниковская О. Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 год. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України). 1965/48.
53. Мельниковская О. Н. Шабалиновское городище. *Краткие сообщения института археологии*. 1975. Вып. 142. С. 98-104.
54. Морачевський Я. М. Щоденник археологічної рекогносцировки в південній частині Глухівщини. 1931. *НА СОКМ* (Науковий архів Сумського обласного краєзнавчого музею).
55. Нариси стародавньої історії Української РСР: монографія / за гл. ред. Бібікова С. М. Київ: Видавництво академії наук Української РСР, 1959. 632 с.
56. Никольская Т. Н. О поселениях раннего железного века в бассейне Десны и верхней Оки (К вопросу о балто-иранском контакте). *Краткие сообщения института археологии*. 1969. Вып. 119. С. 14-23.
57. Никольская Т. Н. Щуклинское городище. *Краткие сообщения Института истории и материальной культуры*. 1958. Вып. 72. С. 66-78.
58. Петренко В. Г. Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы. *Стени европейской части СССР в скифо-сарматское время*. 1989. 464 с.
59. Погребова Н. Н. Состояние проблем скифо-сарматской археологии в конференции ИИМК АН СССР в 1952 году. *Вопросы скифо-сарматской археологии*. 1954. С. 3-38.
60. Приймак В. В. Из истории полевых исследований памятников у с. Волынцево (к 50-летию открытия). *Русский сборник*, 8, Т. 2. 2016. С. 47-52.
61. Приймак В. В. К вопросу о северных пределах Геродотовой Скифии. *Феномен Більського городища*. 2016. С. 35-45.
62. Приймак В. В. Окремі аспекти історії Північного Сходу Дніпровського лівобережжя I тис. до н.е. – початок II тис. н.е. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. 1996. С. 164-169.
63. Пузикова А. И. Акинак из с. Ключ Курской обл. *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. 1984. С. 210-213.
64. Пузикова А. И. Городища скифского времени Среднего Подонья и Курского Посеймья. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. 1996. С. 199-210.
65. Пузикова А. И. Городище Марица – памятник лесостепных культур скифского времени в Посеймье (по итогам работ 1973 – 1974 гг.). *Советская археология*. 1978. № 3. С. 183-197.
66. Пузикова, А. И. Городище у дер. Нартово под Курском. *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. 1978. С. 49-56.
67. Пузикова А. И. Марицкое городище в Посеймье: монография. Москва: Наука, 1981. 121 с.
68. Пузикова А. И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье): монография. Москва, 1997. 126 с.
69. Пузикова А. И. Раскопки городища Переверзево I в 1979 г. *Краткие сообщения института археологии*. 1982. Вып. 170. С. 96-102.
70. Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей. *Императорская археологическая комиссия*. 1918. Вып. 65. С. 87 – 143.

71. Тереножкин А. И. Скифская культура. *Материалы и исследования по археологии*. 1971. №177: Проблемы скифской археологии. С. 15-23.
72. Чубур А. А. Курский край: Эпоха раннего металла: монография. Курск: Курский государственный педагогический университет, 2001. 251 с.
73. Чубур А. А. Микрорегионы Чечевизня, Дроняево и Колпаково. 2000. URL: <http://old-kursk.ru/events/sh080118.html>.
74. Шекун А. В. Курганы посульской группы на территории Черниговщины. *Проблемы археологии Сумщины*. 1989. С. 46-47.

References

1. Alikhova A. E. Drevnie gorodishcha Kurskogo Poseym'ya. *Materialy i issledovaniya po arkheologii*. 1962. № 113: Lesostepnye kul'tury skifskogo vremeni. S. 86-129.
2. Artishevskaya L. V. Razvedka v verkhov'yakh Desny. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii i material'noy kul'tury*. 1957. № 68.S. 84-89.
3. Arkheologiya Ukrainy SSR: v 3 t. Kiev: Naukova dumka, 1986. T. 2: Skifo-sarmatskaya i antichnaya arkheologiya / za gl. red. I. I. Artemenko. 592 s.
4. Arkheologiya Ukrainy RSR: u 3 t. Kyiv: Naukova dumka, 1971. T. 2: Skifsko-sarmatska ta antychna arkheologiya / zah. red. S. M. Bibikov. 504 s.
5. Berezovets D. T. Doslidzhennia slovianskykh pamiatok na Seimi v 1949-1950 rr. *Arkheolohichni pamiatky*. 1955. T. V. С. 58-61.
6. Bilinskiy O. O. K istorii izucheniya pamyatnikov skifskogo vremeni v Srednem Poseym'e i sovremennoe sostoyanie problemy. *Materialy i issledovaniya po arkheologii dneprovskogo levoberezh'ya*. 2012. Vyp. IV. S. 110-117.
7. Bilinskiy O., Kabanov D. Planirovka poseleniy i domostroitel'stvo naseleniya skifskogo vremeni v bassejne Seyma. *RA, serie nouă*. vol. XIV, nr. 2, 2018, pp. 13-26.
8. Bilynskiy O. O. Horodyshecha skifskoho chasu v Dniprovskomu Livoberezhnomu Lisostepu: zahalna kharakterystyka, katalog, typolohiia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2018. № 1 (26). S. 213–234.
9. Bilynskiy O. O. Materialy skifskoho chasu z horodyshecha bilia s. Vorhol // *Arkheolohiia: spadok vikiv. Materialy mizhnarodnoi konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh*. Kyiv, 2010. S. 89–93.
10. Bilynskiy O. O. Pamiatky skifskoho chasu na Seimi: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk dok. filosofii: spets. 07.00.04 «Arkheolohiia». Kyiv, 2019. 23 s.
11. Bilynskiy O. O. Pamiatky skifskoho chasu Poseimia // *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini: zdobutky i perspektyvy: Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi studentskoi arkheolohichnoi konferentsii*. Kamianets-Podil'skyi, 2010. S. 56-59.
12. Bilynskiy O. O. Problema pokhvalnoho obriadu naselennia skifskoho chasu Poseimia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2019. № 4 (33). S. 255–262.
13. Bilynskiy O. O., Kabanov D. O. Pamiatky skifskoho chasu u verkhiviakh Psla. *Arkheolohiia i prostir. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2015. Vyp. 4 (17). S. 122-127.
14. Bilynskiy O. O., Yakhimovich K. Hospodarstvo naselennia skifskoho chasu na Seimi za danymy heoinformatsiinoho vyvchennia pryrodnykh umov ta pamiatok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2018. № 1 (26). S. 280–292.
15. Voronina R. F. O nekotorykh kinzhalakh i akinakakh Kurskoy oblasti. *Materialy i issledovaniya po arkheologii*. 1962. № 113: Lesostepnye kul'tury skifskogo vremeni. S. 130-134.
16. Grechko D. S., Karavayko D. V. Ob etnokul'turnykh protsessakh v Poseym'e v skifskoe vremya. *Sivershchina v istorii Ukraini*. Vip. 5. 2012. S. 55-60.
17. Zorin A. V., Starodubtsev G. Yu. Anna Ivanovna Puzikova: zhizn' v arkheologi. *Materialy i issledovaniya po arkheologii dneprovskogo levoberezh'ya*. 2012. Vypusk IV. S. 3-23.
18. Il'inskaya, V. A. Keramika skifskikh pogrebeniy Posul'ya. *Voprosy skifo-sarmatskoy arkheologii* (po materialam konferentsii IIMK AN SSSR 1952 g.). Moskva: AN SSSR. S. 168-186.
19. Il'inskaya V. A. Nekotorye voprosy genezisa yukhnovskoy kul'tury. *Sovetskaya arkheologiya*. 1969. № 2. S. 85-103.
20. Il'inskaya V. A. O proiskhozhdenii kul'tur rannezhelaznogo veka v lesostepnom Levoberezh'e. *Kratkie soobshcheniya instituta arkheologii*. 1955. Vyp. 4. S. 106-108.

21. Il'inskaya V. A. O proiskhozhdenii kul'tur rannezheleznogo veka na levoberezh'e srednego Dnepra. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii i material'noy kul'tury*. 1957. Vyp. 70. S. 14-27.
22. Il'inskaya V. A. Po povodu tak nazyvaemoy «zol'nichnoy kul'tury». *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii i material'noy kul'tury*. 1950. Vyp. KhKhKhIV. S. 142-146.
23. Il'inskaya V. A. Skifskie navershiya iz okresnostey Chernigova. *Kratkie soobshcheniya instituta arkheologii*. 1962. Vyp. 12. S. 82-84.
24. Il'inskaya V. A. Skifskiy period v Dneprovskom Lesostepnom Levoberezh'e: avtoref. dis. na soiskanie uchenoy stepeni d-ra istor. nauk: Moskva, 1971. 56 s.
25. Il'inskaya V. A., Terenozhkin A. I. Skifiya VII – IV v. do n.e.: monografiya. Kiev: Naukova dumka, 1983. 379 s.
26. Illinska V. A. Basivske horodyshche. *Arkheolohiia*. 1965. T. XVIII. S. 48-76.
27. Illinska V. A. Horodyshche skifskoho chasu na r. Seim. *Arkheolohiia*. 1953. T. VIII. S. 109-122.
28. Kabanov D. O. Domostroitel'stvo naseleniya Poseym'ya v epokhu rannego zheleznogo veka // *Istoricheskie chteniya – 2012: Materialy konferentsii aspirantov, magistriv, studentiv spetsialiteta i bakalavriata istoricheskogo fakul'teta KGU, 25–26 aprelya 2012 goda. Kursk, 2012. S. 25-30.*
29. Kabanov D. O. Zhivotnovodstvo i okhota naseleniya Kurskogo Poseym'ya v epokhu rannego zheleznogo veka. *Verkhnedonskoy arkheologicheskoy sbornik*. Vyp. 6. 2014. S. 373-378.
30. Kabanov D. O. Zemledelie naseleniya Poseym'ya v epokhu rannego zheleznogo veka // *Drevnosti sredne-zapadnoy Rossii i sopredel'nykh territoriy: Materialy XXVIII mezhdunarodnoy studencheskoy arkheologo-etnograficheskoy konferentsii 24–25 maya 2012 goda. Bryansk, 2012. S. 51–54.*
31. Kabanov D. O. Istoriya izucheniya pamyatnikov rannego zheleznogo veka v Kurskom Poseym'e // *Istoricheskie chteniya – 2014: Materialy nauchnoy konferentsii s mezhdunarodnym uchastiem (22–24 aprelya 2014 g.). Kursk, 2014. S. 86-91.*
32. Kabanov D. O. K voprosu o kul'turnoy prinaldzhnosti gorodishcha Kuzina Gora // *Lomonosov-2014: Materialy mezhdunarodnogo molodezhnogo nauchnogo foruma. Moskva: MGU imeni M.V. Lomonosova, 2014. S. 1-3. URL: https://conf.msu.ru/archive/Lomonosov_2014/2576/2200_70244_0d0e21.pdf*
33. Kabanov D. O., Balashov A. A. Klassifikatsiya nozhey skifskogo Poseym'ya // *Chelovek, obshchestvo, gosudarstvo: istoriya i sovremennost': Materialy molodezhnogo nauchnogo foruma s mezhdunarodnym uchastiem. Kursk: Kursk. gos. un-t, 2013. S. 7-13.*
34. Kabanov D. O. Struktura rasseleniya nositeley skifoidnykh i yukhnovskikh kul'tur v Poseym'e // *Studencheskiy potentsial v istoricheskoy nauke: Materialy nauchnoy studencheskoy konferentsii (13–14 dekabrya 2011 g.). Kursk, 2012. S. 22-27.*
35. Kabanov D., Balashov A. Traditsii metaloobrabotki naseleniya Kurskogo Poseym'ya // *Seredn'ovichni starozhitnosti Tsentral'no-Skhidnoi Evropii: Materiali XII mizhnarodnoi students'koi naukovoï arkheologichnoi konferentsii (Chernigiv, 11–14 kvitnya 2014 r.). Chernigiv: Chernigivs'kiy natsional'niy pedagogichniy universitet imeni T.G. Shevchenka, 2014. S. 54-57.*
36. Karavaiko D. V. Horodyshcha skifskoho chasu Putyvlskoho Poseimia (Putyvlska arkheolohichna ekspedytsiia 2012-2021 rr.): monografiia. Kyiv: IA NAN Ukrainy. 2023. 280 s.
37. Karavaiko D. V. Horodyshcha skifskoho chasu serednoi techii r. Seim. *Arkheolohiia*. 2023. № 1. S. 20-39.
38. Karavaiko D. V., Horbanenko S. A. Hospodarstvo nosiiv yukhnivskoi kultur: monografiia. Kyiv: Naukova dumka, 2012. 304 s.
39. Kashkin A. V. Arkheologicheskaya karta Rossii: Kurskaya oblast'. Chast' 1: nauchno-spravochnoe izdanie / za red. Yu. V. Krasnova. Moskva: Institut arkheologi RAN, 1998. 304 s.
40. Korotia O. V., Osadchyi Ye. M., Pryimak V. V. Novi dani pro horodyshcha kurhany pivnichno-zakhidnoho i pivnichno-skhidnoho sektoriv okruhy ta arealu vplyvu Bil'skoho horodyshcha. *Pamiatky arkheolohii pivnichno-zakhidnoho i zakhidnoho sektoriv okruhy Bil'skoho horodyshcha (I tys. do n.e. – I tys. n.e.)*. 2010. S. 17-27.
41. Kosolapov A. F., Shekun A. V. Issledovanie kurganov III – I tys. do n. e. na severo-zapade Chernihovshchyny. *Arkheolohichni starozhytnosti Podessennia*. 1995. S. 86-89.
42. Lieposhkin O. D. Dyrektor Putyvlskoho kraieznavchoho muzeiu Dmytro Vasylovych Sharapov. *Putyvlskiy kraieznavchyi zbirnyk*. 2009. Vyp. 5. S. 29-40.
43. Lipking Yu. A. Gorodishcha epokhi rannego zheleznogo veka v Kurskom Poseym'e. *Materialy i issledovaniya po arkheologii*. 1962. № 113. S. 134-141.

44. Lyapushkin I. I. Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezh'e v epokhu zheleza. *Materialy i issledovaniya po arkheologii*. 1961. №104. 384 s.
45. Lyapushkin I. I. Iz istorii Levoberezhnoy Ukrainy v epokhu zheleza. *Sovetskaya arkheologiya*. 1949. T. XI. S. 385-395.
46. Lyapushkin I. I. Poseleniya zol'nichnoy kul'tury («skifov-pakharey») v severnoy polose dneprovskogo lesostepnogo Levoberezh'ya (po materialam issledovaniy 1947 g. v bassejne r. Seyma). *Sovetskaya arkheologiya*. 1950. №XII. S. 41-65.
47. Lyapushkin I. I. Poseleniya zol'nichnoy kul'tury «skifov-pakharey» v bassejne Seyma. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii i material'noy kul'tury*. 1949. Vyp. XXVII. S. 67–71.
48. Materialy i issledovaniya po arkheologii: sb. nauch. rab. / gl. red. A. I. Melyukova. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk, 1962. № 113: Lesostepnye kul'tury skifskogo vremeni. 152 s.
49. Medvedev A. P. K voprosu o proiskhozhdenii srednedonskoy kul'tury skifskogo vremeni. *Rossiyskaya arkheologiya*. 1998. № 2. S. 22-39.
50. Mel'nikovskaya O. N. Mogil'nik u sela Dolinskoe Chernigovskoy oblasti. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii i material'noy kul'tury*. 1950. Vyp. XXXIV. S. 70-74.
51. Mel'nikovskaya O. N. Otchet o rabotakh Desninskogo otryada IA AN SSSR v 1968 g. *NA IA NAN Ukrainy* (Naukoviy arkhiv Institutu arkheologii Natsional'noi Akademii Nauk Ukrainy). 1968/85.
52. Mel'nikovskaya O. N. Otchet o rabotakh Yukhnovskogo otryada Pridneprovskoy ekspeditsii za 1965 god. *NA IA NAN Ukrainy* (Naukoviy arkhiv Institutu arkheologii Natsional'noi Akademii Nauk Ukrainy). 1965/48.
53. Mel'nikovskaya O. N. Shabalinovskoe gorodishche. *Kratkie soobshcheniya instituta arkheologii*. 1975. Vyp. 142. S. 98-104.
54. Morachevskiy Ya. M. Shchodennyk arkheolohichnoi rekhnostsyrovky v pivdennii chastyni Hlukhivshchyny. 1931. *NA SOKM* (Naukoviy arkhiv Sumskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu).
55. Narysy starodavnoi istorii Ukrainskoi RSR: monohrafiia / za hl. red. Bibikova S. M. Kyiv: Vydavnytstvo akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1959. 632 s.
56. Nikol'skaya T. N. O poseleniyakh rannego zheleznogo veka v basejne Desny i verkhney Oki (K voprosu o balto-iranskom kontakte). *Kratkie soobshcheniya instituta arkheologii*. 1969. Vyp. 119. S. 14-23.
57. Nikol'skaya T. N. Shchuklinskoe gorodishche. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii i material'noy kul'tury*. 1958. Vyp. 72. S. 66-78.
58. Petrenko V. G. Lokal'nye grupy skifoobraznoy kul'tury lesostepi Vostochnoy Evropy. *Stepi evropeyskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya*. 1989. 464 s.
59. Pogrebova N. N. Sostoyanie problem skifo-sarmatskoy arkheologii v konferentsii IIMK AN SSSR v 1952 godu. *Voprosy skifo-sarmatskoy arkheologii*. 1954. S. 3-38.
60. Priymak V. V. Iz istorii polevykh issledovaniy pamyatnikov u s. Volyntsevo (k 50-letiyu otkrytiya). *Russkiy sbornik*, 8, T. 2. 2016. S. 47-52.
61. Priymak V. V. K voprosu o severnykh predelakh Gerodotovoy Skifii. *Fenomen Bil's'kogo gorodishcha*. 2016. S. 35-45.
62. Priymak V. V. Okremi aspekty istorii Pivnichnoho Skhodu Dniprovsoho livoberezhzhia I tys. do n.e. – pochatok II tys. n.e. *Bil'ske horodyshche v konteksti vyvchennia pamiatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. 1996. S. 164-169.
63. Puzikova A. I. Akinak iz s. Klyuch Kurskoy obl. *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremya*. 1984. S. 210-213.
64. Puzikova A. I. Gorodishcha skifskogo vremeni Srednego Podon'ya i Kurskogo Poseym'ya. *Bil'ske horodyshche v konteksti vyvchennia pamiatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. 1996. S. 199-210.
65. Puzikova A. I. Gorodishche Maritsa – pamyatnik lesostepnykh kul'tur skifskogo vremeni v Poseym'e (po itogam rabot 1973 – 1974 gg.). *Sovetskaya arkheologiya*. 1978. № 3. S. 183-197.
66. Puzikova, A. I. Gorodishche u der. Nartovo pod Kurskom. *Voprosy drevney i srednevekovoy arkheologii Vostochnoy Yevropy*. 1978. S. 49-56.
67. Puzikova A. I. Maritskoe gorodishche v Poseym'e: monografiya. Moskva: Nauka, 1981. 121 s.
68. Puzikova A. I. Pamyatniki skifskogo vremeni baseyna r. Tuskar' (Poseym'e): monografiya. Moskva, 1997. 126 s.
69. Puzikova A. I. Raskopki gorodishcha Pereverzevo I v 1979 g. *Kratkie soobshcheniya instituta arkheologii*. 1982. Vyp. 170. S. 96-102.

70. Spitsyn A. A. Kurgany skifov-pakharey. *Imperatorskaya arkheologicheskaya komissiya*. 1918. Вып. 65. S. 87 – 143.

71. Terenozhkin A. I. Skifskaya kul'tura. *Materialy i issledovaniya po arkheologii*. 1971. №177: Problemy skifskoy arkheologii. S. 15-23.

72. Chubur A. A. Kurskiy kray: Epokha rannego metalla: monografiya. Kursk: Kurskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet, 2001. 251 s.

73. Chubur A. A. Mikroregiony Checheviznya, Dronyaevo i Kolpakovo. 2000. URL: <http://old-kursk.ru/events/sh080118.html>.

74. Shekun A. V. Kurgany posul'skoy grupy na territorii Chernigovshchiny. *Problemy arkheologii Sumshchiny*. 1989. S. 46-47.

Oleh O. BILYNSKYI
(*National University of "Kyiv-Mohyla Academy"*)

HISTORY OF RESEARCH ON SCYTHIAN PERIOD SITES IN THE SEYM RIVER BASIN: PANORAMA OF WORKS AND THOUGHTS

Abstract. *This article explores the history of theoretical frameworks adopted by researchers concerning the historical and cultural processes that occurred during the Scythian period in the Seym River basin. The research history is divided into several periods, each examining the thoughts of leading authors, their arguments, and the context in which researchers prepared their works, formulated hypotheses, and integrated them into the overall research framework of that period.*

These periods include:

– The research period of I. I. Liapushkin, who considered the Seym basin as part of the Zolnichna culture he identified.

– A. Ye. Alikhova's studies, describing a series of sites of the Jukhnovo culture in the region, shaping the perception of Kursk Seym region as the territory of its distribution.

– A. I. Puzikova's works, investigating sites typical for the entire Left Bank Forest-Steppe of the Scythian period in the Kursk Seym region, leading to the identification of a separate Seym variant on the Left Bank.

– Development and critique of A. I. Puzikova's ideas by researchers from the 1980s to the 2000s.

– Contemporary research on this topic and the current dominant theoretical constructs.

The main focus is on the chronology of the sites, the description of their characteristic features by researchers, the idea of dividing Left Bank sites into local variants, singling out a specific Seym variant, the history of the region's population, and the cultural processes during the Scythian period.

Keywords: *historiography, Seym River Basin, Scythian era, prehistory, forest-steppe, settlements*

Отримано 01.12.2023 р.

Прийнято до друку 12.12.2023 р.